

سید محسن سادات فخر

تفسیر و تعلیم کتاب حکیم، بنابر مفاد آیه‌های قرآن، از شئون رسالت و در مرتبه مسئولیت‌های اصولی پیامبر صلی الله علیه وآله قرار دارد «كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ ءَايَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» بقره/۱۵۱
«وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ» نحل/۴۵

تفسیر قرآن توسط پیامبر صلی الله علیه وآله شامل بیان معانی آیات و کشف و تبیین آنها بوده است. xxx ۱ طباطبایی، محمد حسین، المیزان، ۱/۴ xxx.

در دوران صحابه، طبقه اول از مفسران همانند: ابن عباس، ابن مسعود، ابی بن کعب، وزید بن ثابت و... تفسیر قرآن، با رویکرد به بیان معانی آیات و توجه به ویژگی‌های ادبی آن شکل گرفت، استدلال به آیات قرآن برای فهم آیات دیگر و بهره‌گیری از روایات تفسیری پیامبر صلی الله علیه وآله در دوران صحابه اندک است. xxx ۲ همان و ذهبی، محمد حسین، التفسیر و المفسرون، xxx ۱/۹۷.

تفسیر کتاب کریم را در دوران مفسران از صحابه با مشخصه‌های ذیل می‌توان باز شناخت:

1- تفسیر یا بیانی کوتاه و اجمالی.

2- بسنده کردن به معانی لغوی - کلمات و عنوان‌ها - در آیات قرآن.

3- محدود بودن استنباطات فقهی از آیات الاحکام.

4- پیدایش دوران نخستین بیان حدیث در جریان تفسیر. xxx ۳ ذهبی، محمد حسین، التفسیر و المفسرون، xxx ۱/۹۸.

در دوران تابعان مؤلفه‌های دیگری تفسیر وارد می‌گردد:

الف - بخش زیادی از اسرائیلیات در کار.

ب - شکل‌گیری مدرسه‌های تفسیری و روایت‌گری هر یک از تابعان از امام خود.

ج - گرایش‌های مذهبی در تفسیر.

د - گسترش و افزایش اختلاف در دیدگاه‌های تفسیری تابعان.

مراحل نخستین تاریخ تفسیر با همه تفاوت‌ها، نکته اشتراکی دارد و آن عدم تدوین تفسیر کامل در این دوره‌هاست.

تفسیر کتاب حکیم، بعد از دوران تابعان به مرحله جدیدی وارد گردید، عوامل بسیاری در این دوران جدید از تاریخ تفسیر اثرگذار بوده‌اند که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

1- گسترش جغرافیایی سرزمین‌های مسلمان‌نشین در پی جنگ‌های حاکمان بعد از پیامبر صلی الله علیه وآله.

2- ارتباط و تعامل فکری مسلمانان با پیروان مذاهب و فرقه‌های مختلف.

3- ورود مباحث و مسائل عقلی، فلسفه یونان، در دوره‌های پایانی حکومت بنی‌امیه و گسترش گفت‌وگوها و مناظرات علمی در

موضوعات و بحث‌های عقلی و... xxx ۴ طباطبایی، محمد حسین، المیزان، ۱/۵ xxx.

مجموعه این عوامل فضای جدید، متنوع و گسترده‌ای را در حوزه فکر و اندیشه مسلمانان پدید آورد و اندیشمندان و عالمان را به جست‌وجو و پاسخ‌گویی عالمانه و مدبرانه به نیازهای علمی، دینی مسلمانان در شرایط جدید فرامی‌خواند.

مرجعیت کتاب حکیم، علیم، خبیر، در آن هنگامه علمی، فکری، راه و روش ستودنی است که اندیشمندان دین‌باور را به خود بازخوانده است. زیرا در آن شرایط علمی - تاریخی، تنها مجموعه معتبر و مدوّن و مورد اتفاق تمامی مسلمانان با مشرب‌ها و مذاهب و فرقه‌های مختلف - که از یک سو پاسخ‌گوی نیازهای مؤمنان به خود و از دیگر سو در بردارنده معارف آگاهی‌ها و علوم قابل مناظره و عرضه به پرسشگران بیرونی و مخالفان باشد - قرآن مجید است.

متن مقدّسی که، کتاب حکیم، خبیر، علیم و مبین 5 XXX یونس / ۱، هود / ۱، انعام / ۵۹، واقعه / ۷۷. XXX است. کتابی که هدایتگری و راهبری‌اش شک‌ناپذیر XXX ۶ بقره / ۳. XXX و در بردارنده تیان هر چیز، XXX ۷ نحل XXX 89. / دلیل روشن خدای XXX ۸ انعام / ۱۵۷. XXX و نیکوترین سخنان. XXX ۹ زمر / XXX ۲۲. .

بدون تردید، گزینش و انتخاب این مرجعیت علمی با منزلت و مکانت خاص و حیانتیت که برآیند درایت و فرزاندگی گزینش‌گران آن بوده است، از سویی موجب استواری استدلال‌ها و گرایش‌های علمی مراجعه‌کنندگان گردیده و از سوی دیگر در ابطال و رد دیدگاه‌های مخالفان علمی به کار می‌آمد.

بررسی، ابعاد و پیامدهای این رویکرد عالمان دین به عرصه تفسیر، مجال مستقل و فرصت دیگری می‌طلبد. آنچه در این نوشتار بدان اشارت می‌رود، دستاورد پر حجم و عظیم علمی، فکری است که از این رهگذر به جای مانده است. گنجینه عظیم متون و منابع تفسیری بخش گسترده‌ای از تاریخ علمی مدوّن مسلمانان است که در پرتو کلام و کتاب خدا شکل گرفته است.

بیش از هزار سال نوشتار تفسیر، تمامی محورها و موضوعات حوزه‌های علمی دینی مسلمانان را که در این قرن‌ها با آن درگیر بوده‌اند مورد توجه و تحقیق قرار داده است. در این جریان فراگیر علمی به دشواری می‌توان مکتب فکری و یا گرایش خاصی را یافت که با رویکرد خاص خود به عرصه تفسیر پا نهاده و یا اثری مکتوب از خود به یادگار نگذاشته باشد. منابع و متون تفسیری، برآمد سطح و مراتب تعالی و رشد و بالندگی اندیشه بشری در جهت فهم کلام و حیانی است، این دوره از حیات علمی مسلمانان نه تنها در تاریخ علم دینی از برجستگی‌های ممتازی برخوردار است، که در تاریخ علم دارای منزلت و مکانت برجسته‌ای است.

جایگاه تاریخی دانش تفسیر، با رویکرد معرفت‌شناسانه درون دینی بیش از هر مشخصه دیگر، درستی راه و روش نخبگان و فرهیختگان را در مرجعیت قرآن، در تاریخ اندیشه و فکر دینی می‌نمایاند.

هرگاه و در هر جای، به هنگام تحولات فکری، اجتماعی در حوزه‌های مختلف اندیشه و معرفت دینی، رویکرد به قرآن و تفسیر درست آن مورد بی‌مهری قرار گرفته و یا کم‌رنگ شود، نقطه خطا آغاز گردیده و تا بازگشت به قرآن تداوم می‌یابد. البته اصل در شناخت دین و مقولات آن متن متقن، صحیح و معتبر، کتاب وحی است. و آنچه نام تفسیر در سطوح و مراتب متفاوت بر خود دارد، برآمده از اندیشه‌های بشری، و فاصله کلام خالق با سخن مخلوق است.

مجموعه تفاسیر حلقه وصل مناسب و متناسب راه‌یابی به فهم درست قرآن می‌باشد؛ زیرا، نوشتارهای تفاسیری حاصل تلاش عالمانه و ژرف‌نگری‌های محققانه دانشمندان دین‌باوری است، که هر یک به اندازه ظرفیت خویش از آبخور علوم بهره گرفته‌اند و دوره‌هایی بس دراز مدت در ساخت ایمان خود با تعبّد فکری و ذهنی برخاسته از نورانیت ایمان، با تمام استعداد و ظرفیت علمی در جهت فهم کلام خداوند به تفسیر کتاب حکیم روی آورده و تلاش‌ها و تحقیقات علمی خود را در شکل تفسیر ارائه نموده‌اند.

چشم‌پوشی و یا غفلت، از این همه کار عالمانه و ثمرات آن نادیده انگاشتن آثار علمی ایمان عالمان و روشنگری‌های هدایت‌های علمی قرآن نسبت به اندیشمندان و نخبگان دین باوری است که در آستانه فهم قرآن تلاش کرده‌اند.

بهره‌گیری از منابع تفسیر در پژوهش‌های دینی از لوازم بایسته‌ای است که در مرحله نخست، روند پژوهش را در مسیر منطقی قرار داده و در مرحله بعد به دریافت‌های مستند و برگرفته از منابع و متون اولیه دین نزدیک می‌کند.

آنچه بایستگی تحقیق و جست‌وجو در تفاسیر را افزایش می‌بخشد، روش بیانی قرآن در طرح و بررسی موضوعات است. در قرآن مجید، در آیه‌های متعدّد و با بیان‌های متنوع به معارف مرتبط با موضوع واحد اشاره شده است، گاهی تناسب زمینه‌ها و بسترهای بیانی طرح و اشاره به موضوع را در آیه موجب شده است، و گاهی شرایط و موقعیت‌های مخاطبان سبب نزول آیه و اشاره به آن موضوعی با بیان خاص گردیده است.

دستیابی، شناخت و ارائه دیدگاه جامع قرآن در هر موضوع با توجه به روش یاد شده و تعدّد آیات، بهره‌گیری رازآلود، استفاده گسترده و فراگیر از عنوان‌های مترادف و هم معنی، نیازمند گردآوری تمامی آیات و توضیحات پیرامونی است. با تکمیل محورهای اطلاعاتی در آیات نسبت به موضوعی مشخص می‌توان نظری جامع در موضوع خاص ارائه نمود که تنها با استفاده از متون و منابع تفسیری ممکن و مقدور است.

تنوع بیانی و کاربرد الفاظ و عنوان‌های عام و کلی در آیه‌های قرآن، همراه با نگاه چند سویه به موضوعات، میزان کارایی فرهنگ‌ها و معجم‌های لفظی را برای تحقیق در موضوعات قرآن کاهش داده است.

پژوهش کامل در موضوعاتی همانند، خداشناسی، در قرآن نیازمند جست‌وجوی موضوعی در ده‌ها موضوع و عنوان کامل دیگر است.

موضوعاتی همانند: آفرینش، اسماء حسنی، اسم اعظم، اسماء و صفات، با توجه به وجود معارف خاص در هر یک و صفت به صورت مشخص و به صورت ترکیب و متناسب و با ضمیمه به موضوع آیه شریفه، یعنی برهان امکان، برهان تمنع، برهان علیت، برهان نظم و ...

گسترده‌گی اطلاعات اثرگذار در تکمیل و تکامل پژوهش محدود به عنوان‌های خاص نیست، بلکه در عنوان‌هایی، همانند آفرینش، آموزش، انسان، اراده، اجتهاد و... این گسترده‌گی وجود دارد. xxx ۰۱ محققان با مراجعه به فهرست سرعنوان‌های موضوعی نظام یافته جلد سوم فرهنگ موضوعی تفاسیر، ص 2035 به ابعاد و گسترده‌گی پیوندهای موضوعی آشنایی بیشتر و عینی پیدا خواهند نمود xxx.

ارتباط معنایی عنوان‌های مختلف با یکدیگر در رابطه متقابل تکمیل و تکامل معنی و اطلاعات در موضوعاتی که از یک یا چند جهت به یکدیگر مرتبط هستند جست‌وجو و مراجعه به منابع علمی را - که به این ارتباطات علمی و رابطه معنایی دست یافته‌اند - ضروری می‌نماید.

تفاسیر قرآن مجید، عموماً به مناسبت مفاد آیات قرآن به روابط علمی موضوعات اشاره نموده‌اند.

تفاسیر قرآن چنانچه بایسته است مورد مراجعه گسترده و فراگیر قرار نمی‌گیرد. عوامل متفاوتی در این روند اثرگذار بوده‌اند.

دشواری دستیابی به اطلاعات موضوعات در بیش از ششصد جلد کتاب و متن تفسیری با بیش از یک‌صد و هشتاد هزار صفحه xxx ۱۱ آمار دوره‌های کتاب‌های تفسیری با شمارگان صفحات در فاز اول و دوم و سوم فرهنگ موضوعی تفاسیر. xxx

از عوامل بنیادین کاهش روند مراجعه و دریافت اطلاعات از تفاسیر است.

نبود اطلاعات نظام واره، فهرستگان جامع موضوعی و... از محتوا و اطلاعات منابع و متون علمی و مرجع، پژوهش‌های دینی را در مراحل مختلف با آسیب‌های جدی در شکل و محتوا همراه نموده است.

برنامه‌ریزی چند سویه و علمی، در جهت طبقه‌بندی اطلاعات و نظام‌بخشی آنها و ارائه سامان یافته محتوی منابع و متون مرجع از اولویت‌های نخست عرصه پژوهش‌های دینی است.

مرکز فرهنگ و معارف قرآن، از کانون‌های پژوهشی است که در مراحل نخست، تلاش‌های پژوهشی خود را با نگاه و برنامه‌ریزی علمی و کارشناسانه همراه نموده است.

اگر چه فرهنگ‌ها و معجم‌های موضوعی - بعد از گذر از دوره نگارش معجم‌های لفظی - در حوزه متون دینی مورد جریان پژوهش قرار گرفته است. اما کاربری روش‌های علمی، رعایت ضوابط و اصول علمی اطلاع‌رسانی، پیش نیاز انجام صحیح و افزایش آثار و ثمرات کاربردی این پژوهش‌ها است.

برنامه ریزی برای پژوهش، با تعیین اهداف بلند مدت و با توجه به زیر ساخت‌ها و پیش نیازها انجام گرفت، با نگاه علمی به برنامه‌ها، پروژه‌های کاربردی و مستقلی تعریف و اجرا گردیده است.

تنظیم و تدوین تفسیر موضوعی جامع قرآن مجید از اهداف بلند آرمانی است که نیازمند آماده‌سازی اطلاعات متفاوتی است که پروژه‌های پژوهشی چندی در آن جهت طراحی و انجام یافت:

1- دست‌یابی به همه معارف در موضوعات قرآنی نیازمند استخراج تمامی ابعاد موضوعات طرح شده در جای‌جای قرآن و با عبارات و عنوان‌های متفاوت است. طراحی و انجام تفسیر راهنما با این هدف انجام یافت. کار به یادماندنی تفسیر راهنما در ۲۰ جلد که با نوآوری و دوران‌دیشی قرآن پژوه فرزانة آیه الله هاشمی رفسنجانی طراحی و به همت مفسران و محققان ارجمند آن پایان یافت، گام بلند و نخستین در جهت آماده‌سازی موضوعات برای تدوین فرهنگ موضوعی قرآن به شمار می‌رود.

2- ارائه الگوی ساختار معارف قرآن به سامان بانک اطلاعات حوزه قرآن یاری در خورتوجهی می‌رساند و دستیار مناسبی در جهت ارائه پژوهش‌های ساختاری موضوعات و معارف قرآن.

3- طبقات آیات قرآن، فراتر از طبقه‌بندی عام و کلی آن، برابر با نظام قابل ارائه و مستند به آیات قرآن، با نگاه به تمامی آیات در موضوع واحد و از تمامی جهات، تفسیر موضوعی را با جامعیت و غنا همراه می‌سازد، برآورد این مهم در کلید راهیابی به موضوعات و معارف قرآن - فرهنگ قرآن - تعریف شده است.

4- کتاب‌های تفسیری پرشماری که در طول بیش از هزار سال نگارش یافته است، در بردارنده معارف و اطلاعات و نکته‌ها و لطائف و اشارات راهگشایی است که در جهت فهم درست و صحیح کلمات و آیات قرآن کارایی بسیار دارد.

اشراف و دست‌یابی به این اطلاعات، پژوهشی را می‌طلبد که اکنون با نام فرهنگ موضوعی تفاسیر، شناخته می‌شود. فرهنگ موضوعی تفاسیر در نگاه به تفسیر موضوعی جامع قرآن کریم جایگاه کلیدی نسبت به معارف قرآن دارد که در تمامی پژوهش‌ها در حوزه معرفت دینی نقش شکل‌بخشی به نظام و ابعاد پژوهش را به خود اختصاص داده است.

در فرهنگ موضوعی، پژوهشی علمی و مستند در جهت راه‌یابی و تعریف موضوعات و رابطه علمی متقابل و ارتباط معنایی عنوان‌ها و اصطلاحات کلامی، فقهی، حقوقی، اجتماعی انجام یافته و به صورت نظام واره ارائه گردیده است.

1- تدوین آیین‌نامه

با هدف ارائه روش به محققان طرح، و در جهت پژوهش هماهنگ، آیین‌نامه روش‌ها و اصول موضوع‌نگاری از تفاسیر، براساس اهداف پروژه تدوین و مورد استفاده قرار گرفت.

2- پژوهش گروهی

حساسیت مرحله پژوهش و موضوع‌نگاری، کاری جمعی را اقتضا می‌کرد، گروه‌های پژوهش در راستای افزایش اعتبار علمی و اتقان موضوعات تشکیل شد و موضوع‌نگاری از سوی گروه‌های یاد شده انجام می‌گرفت.

3- هماهنگی در پژوهش

برآمد پژوهش، نیازمند هماهنگی‌های علمی است. با هدف این هماهنگی‌ها، گروه‌های هماهنگ کننده شکل گرفت، هماهنگی در برابری موضوعات با ضوابط و اصول تبیین شده در آیین‌نامه و متن مورد پژوهش، در این گروه‌ها انجام یافت.

4- سازماندهی اطلاعات

تنوع گسترده و فراگیر موضوعات ثبت شده از بیش از ۳۰۰ جلد تفسیر، توسط ده‌ها محقق با تفاوت ذهنیت‌ها از یک سو، فاصله زمانی آغاز تا پایان پژوهش از سوی دیگر، نظام‌بخشی و سازماندهی اطلاعات را می‌طلبد.

تعیین جایگاه علمی، منطقی موضوعات فرعی و چند سویه، شناخت و ارائه پیوندهای معنایی موضوعات، ارائه عنوان‌های وابسته و پیوسته به جست‌وجوگران و تنظیم ارجاعات و... در مرحله سامان‌بخشی اطلاعات علمی تفاسیر صورت گرفت. در پروژه فرهنگ موضوعی تفاسیر، تمامی اطلاعات با مستندسازی ارائه شده است. موضوعات و معارف موجود در این پژوهش با استناد به پشتوانه‌های علمی - تشریحی که در منابع و متون معتبر تفسیری قرار دارد شکل یافته است. مستندسازی اطلاعات با این ابعاد نه تنها منزلت و اعتبار پژوهش مستند را افزایش می‌دهد بلکه پژوهش جست‌وجوگران و کاربران را ارتقای علمی می‌دهد.

نظام اطلاعات و موضوعات

1- موضوعات اصلی، فرعی نظام الفبایی یافته‌اند.

2- رایج‌ترین و متداول‌ترین عنوان‌ها ثبت شده و از عنوان غیر متعارف غیر متداول به متداول ارجاع شده است.

3- اطلاعات سرعنوان‌های موضوعی خاص - که با عنوان عام شناخته شده و مورد مراجعه قرار می‌گیرند - در سرعنوان عام آمده است. مثلاً اطلاعات سرعنوان‌های «احرام»، «سعی»، «طواف» در سرعنوان عام «حج» آمده است.

البته، هرگاه سرعنوان‌های خاص، مستقل شناخته شده و مورد مراجعه قرار گیرند در جایگاه الفبایی خود قرار دارند؛ همانند، «تسبیح»، «تهلیل»، «ذکر» و...

4- در سرعنوان‌های موضوعی، «خدا»، «اسلام»، «قرآن»، «انسان» با توجه به گستره اطلاعات آنها، اطلاعات عنوان‌های وابسته - با سرعنوان خاص خود - در جایگاه الفبایی ثبت شده است.

5- اطلاعات اعلام اشخاص، زمان‌ها، مکان‌ها، قبیله‌ها که در قرآن کریم به آنها تصریح و یا اشاره شده است و مفسران نسبت

به آنها اطلاعات تحلیلی - توصیفی داشته‌اند در جایگاه الفبایی خود آمده است. اعلام غیر قرآنی که در تفاسیر به تناسب موضوعی مورد توجه قرار گرفته‌اند در عنوان موضوعی ثبت شده است که با استفاده از فهرست اعلام می‌توان بدان دست یافت.

ویژگی‌های اطلاعات

1- موضوعاتی که مفسران گرانقدر به تناسب مفاد آیات و فراتر از منطوق آیه مورد بررسی قرار داده‌اند در فرهنگ موضوعی ثبت شده است.

2- برابر اصول علمی اطلاع‌رسانی، موضوعات بدون داوری و حکم خاص ثبت شده است و این دوری از حکم نسبت به ارزش و صحت و اعتبار آن موضوع در گرایش و یا مذاهب خاص می‌باشد. البته در موضوعات کلامی و یا موضوعات حقوقی - فقهی، هرگاه در متن تبیین حکم و یا استدلال بر آن و یا فلسفه و بطلان کلی باشد موضوع با تمام مشخصه‌های آن ثبت گردیده است؛ مانند:

دلایل اختیار انسان، دلایل اختیار خدا در فاعلیت

دلایل جبر در کفر، دلایل بطلان جبر...

3- ثبت موضوعات بدون هرگونه برداشت و تطبیق انجام گرفته است، و هر موضوع بنا بر دلالت مطابقی در متن کتاب ثبت شده است.

4- حجم بالای موضوعات کلامی خاص، همانند اراده خدا، اراده انسان... و تفاوت آماری آنها با موضوعات انسان‌شناسی و دین‌شناسی جدید، متوجه رویکرد عصری مفسران ارجمند به مسائل علمی است.

توجه جدی عالمان دین پژوه به نیازهای علمی دینداران دوران خویش و پاسخ‌گویی عالمانه به پرسش‌های عصری گام‌های شایسته محققان است که تبلور آن را در منابع تفسیری شاهد هستیم.

نزدیک به سه هزار سرعنوان موضوعی، همراه با موضوعات فرعی اول و موضوعات فرعی دوم، مستند به تحقیقات مفسران در این مجموعه نظام یافته است.

موضوعات و معارف در محتوا و در عنوان‌ها با نظر به تعریف علمی - در برخی موارد با یادداشت‌های دامنه سرعنوان‌های موضوعی در متن کتاب آمده است.

قلمرو موضوعات شامل همه حوزه‌های علوم انسانی که در تفاسیر قرآن به آنها توجه شده است و در حوزه‌های کلامی، فقهی، حقوقی، اخلاق، مسائل اجتماعی و... همراه با فروع مسائل و فرعی‌های اول و دوم ثبت شده است:

موضوعات کلیدی و روزآمدی همانند، آزادی، اراده، انتخابات، اکثریت، برگزیدگی، بیعت، حقوق، حکومت، مشاوره و... در حوزه مسائل اجتماعی.

موضوعات اسلام، ادیان، اهل کتاب، دین، شریعت، کفر، مجوس، مسلمانان، مسیحیت، یهود و... در حوزه مسائل کلامی.

در حوزه فقه و حقوق: احکام، اجتهاد، اوامر، تشریح، تکلیف، حق، حقوق، فروع دین، نواهی و...

در حوزه مسائل عقل: ادراک، الهام، برهان، تخیلات، تفکر، ذهن، شناخت، ظن، عقل، علم و... با ارجاع به موضوعات وابسته

تنظیم شده است.

تنظیم ساختار علمی موضوعات با نظم الفبایی هماهنگ و با بهره‌گیری از روش ارجاعات انجام یافته است و این پژوهش مرجع و اصولی در جهت ظرفیت‌سازی، بالا بردن توانمندی‌های پژوهش و در جهت ارائه ملاک و میزان، اتقان و اعتبار پژوهش‌های دینی علمی است.

ساختار معارف قرآن موجود در این مجموعه، اکنون این ظرفیت را در حد بالایی دارد، که ملاک سنجش اعتبار و اتقان علمی پژوهش‌های کلان دینی از جهت ساختار و ابعاد تحقیق در موضوعات محور پژوهش باشد.

نظام موضوعی فرهنگ با توجه به رابطه تکمیل و تکامل اطلاعات یا موضوعات وابسته و پیوسته ثبت شده در سرعنوان‌ها شکل یافته است. به دیگر سخن، پژوهش‌های موضوعی در حوزه معرفت دینی با رویکرد به این نظام مستند و علمی است که می‌تواند محورهای تحقیقات خود را کامل دیده و یا با کاهش روبرو ببیند.

ارائه ساختار معارف قرآن در فرهنگ برای کانون‌های پژوهشی، برنامه‌ریزی‌های علمی، کارشناسی نیز حرکتی علمی و راهبردی است که از یک سو روشن‌گر زیر ساخت‌ها و پیش نیازهای تحقیقاتی است و از سوی دیگر نشان‌گر مرزهای مشترک و حد فاصل حوزه اطلاعات اختصاصی.

محدوده اطلاعات موضوعات

بدون تردید، ساختار معارف قرآن ارائه شده در فرهنگ در رسیدن به اتقان بیشتر در ویرایش‌های بعدی استعداد و ظرفیت تکامل را داراست اما آنچه در این مرحله تنظیم و تدوین شده است، با قرار گرفتن در میزان سنجش تحقیقات موضوعی، دینی برنامه‌ریزی‌های تحقیقاتی نظام جدیدی را ارائه نموده است.

از مشخصه‌های برجسته در این مجموعه ثبت دیدگاه‌های مذاهب و فرق کلامی، فقهی و... صاحب‌نظران و کارشناسان حوزه‌های تفسیر، کلام، فقه، علوم قرآن و... است.

در فاز اول فرهنگ موضوعی تفاسیر، بیش از هفتاد مذهب، فرقه و گرایش علمی با موضوعات منسوب و منقول از آنان ثبت شده است.

موضوعات دیدگاهی، بیش از هزاران موضوع است که با توجه به قابلیت برنامه‌های رایانه، این اطلاعات در لوح فشرده صراط، قابل جست‌وجو است.

روایات تفسیری در فاز اول فرهنگ به صورت موضوعی ثبت شده است.

در فاز دوم به علامت‌گذاری خاص و جداسازی روایات تفسیری و روایات و موارد شأن نزول به جست‌وجوگران امکان استفاده مستقل از روایات را بخشیده است.

سه هزار سرعنوان موضوعی، ۱۶۰۰۰ هزار نمایه‌های ترکیبی، همراه با ۳۴۰۰۰ موضوع فرعی اطلاعات فرهنگ موضوعی تفاسیر را تشکیل می‌دهد.

این موضوعات محتوا معارف بیست تفسیر کامل قرآن مجید، شامل بیش از سیصد جلد تفسیر را در بردارد. که از قرن چهارم هجری تا دوره معاصر تدوین یافته است.

با توجه به اصول علمی اطلاع‌رسانی و ارائه مجموعه موضوعات در حجم قابل قبول، اطلاعات در سه بخش انجام شده است.

1- ارجاع در موضوعات هم معنی و مترادفات.

آگاهی ر علم

سعادت ر خوشبختی

2- سرعنوان‌های فرعی غیر مستقل به سرعنوان‌های اصلی خود ارجاع شده است.

احرام ر حج

استطاعت ر حج

چنانچه عنوان با دو عنوان هم معنی و مترادف باشند به هر دو عنوان ارجاع شده است.

استطاعت ر حج

استطاعت ر قدرت

3- موضوعات فرعی - ترکیبی که از وجود نوعی رابطه اطلاعاتی میان دو عنوان حکایت می‌کنند، در صورتی که اطلاعات محدود داشته باشند در یک جا آمده و از سرعنوان دیگر ارجاع شده است.

اسراف در انفاق ر انفاق

انفاق در نماز - انفاق علی بن ابی طالب علیه السلام

سرعنوان‌های موضوعی که قلمرو اطلاعات آنها در نظر محققان از قبض و بسطهای متفاوتی برخوردارند، با یادداشت دامنه محدود اطلاعات تبیین شده است.

موضوعاتی که مراجعه به اطلاعات آنها معارف موضوعی مورد پژوهش را تکمیل نموده و یا تکامل می‌بخشد در پایان اطلاعات با ارجاع ثبت شده است.

در جهت سرعت و سهولت دستیابی محققان و جست‌وجوگران در پایان این فرهنگ موضوعی فهرست‌هایی هفتگانه تنظیم شده است.

1- فهرست الفبایی موضوعات.

2- فهرست سرعنوان‌های موضوعی نظام یافته.

3- فهرست اعلام، اشخاص.

4- فهرست ادیان، مذاهب، فرقه‌ها.

5- فهرست جاها و مکان‌ها.

6- فهرست روزها و زمان‌ها.

7- فهرست قبیله‌ها و قوم‌ها

دست‌آورد پژوهش در فرهنگ موضوعی تفاسیر، تجربه موفق کار جمعی، و تحقیقات مبارک گروهی است. که در پروژه در مرکز فرهنگ و معارف قرآن دفتر تبلیغات اسلامی آغاز و انجام یافت. در این پژوهش کلیدی - راهبردی که به دو شکل، لوح فشرده، «صراط»، و مجموعه چاپ شده سه جلدی ارائه گردیده است، از آغاز تا پایان، محققان بسیاری از مشهد و قم حضور داشتند. برخی با همکاری کوتاه مدت و برخی تا پایان راه همراه بودند - توضیحات بیشتر در مقدمه کتاب ثبت شده است.

ره‌آورد این تحقیق گروهی، تجربه جدیدی در عصر اطلاع‌رسانی از حوزه معرفت دینی است. در این رهگذر، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، با تشکر از قرآن‌پژوهانی که تا کنون دیدگاه‌های خویش را ارائه کرده‌اند، از همه متفکران و کارشناسان در خواست دارد که دیدگاه‌های خویش را ارسال فرمایند.

فاز دوم فرهنگ موضوعی با توجه به تجربیات مرحله نخست در حال آماده‌سازی است. اطلاعات موضوع‌نگاری چهارده دوره کامل تفسیری پایان یافته است. که به یاری خداوند با طبقه‌بندی و ساماندهی اطلاعات نشر خواهد یافت.

پروژه فرهنگ موضوعی تفاسیر، اگر چه به صورت مستقل و در جهت راه‌یابی به محورهای تکامل اطلاعات در تنظیم و تدوین تفسیر جامع موضوعی قرآن کریم انجام یافت، اما هم‌اکنون این پژوهش در جایگاه خاص خود زمینه‌ها و بسترهای جدید و پژوهشی را ایجاد کرده است.

در شرایط نوین ارتباطات و تحولات شتابزده علمی و فرهنگی، روش‌های علمی مقابله و برخورد با هنگامه‌ها و تحولات فکری، فرهنگی در قرن‌های پیشین، چنانچه تبیین گردد، راه‌های گزینش از سهولت بیشتری برخوردار می‌گردد.

توجه به بنیادهای پژوهشی و پژوهش‌های بنیادین راهکار علمی پذیرش عالمانه پدیده‌های روزآمد عرصه فکر و اندیشه است.

زمینه‌سازی‌های پژوهشی

آنچه هم‌اکنون در فرهنگ موضوعی تفاسیر وجود دارد. با توجه به اصل مدلول مطابقی متن تفاسیر است. جنبه علمی - تفصیلی این‌گونه موضوعات با گرایش‌های متنوع زمینه پژوهش‌های بسیاری را آماده نموده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

الف: ۱- شناسایی فضای علمی - فرهنگی دوران تدوین تفسیر در سده‌های پیشین.

2- میزان تأثیرگذاری گرایش‌های علمی بیرونی در متن تفاسیر پیشینیان.

3- تشخیص و تعیین و ارائه گرایش‌های مثبت و پذیرفته شدن مفسران در تفسیر.

4- تشخیص و ارائه گرایش‌های طرد شده از سوی هر مفسر در تفسیر خود.

5- امتیازات و توانایی‌های برجسته و مختص و علمی مفسران.

6- میزان اثر پذیری تفاسیر دوره‌های متأخر از تفاسیر پیشین و اثرگذاری گرایش‌های علمی تفسیر در آیندگان.

7- تشخیص و تعیین دوران افول اندیشه‌ها و گرایش‌های کلامی، فقهی مذاهب و فرقه‌های مختلف.

ب: نظام معارف موجود در فرهنگ موضوعی، برگرفته از متن تفاسیر، زمینه‌های علمی و مستند را در جهت ترسیم نمودارهای علمی آماده نموده است. این نمودارها با هدف شناخت تاریخی، بررسی و طرح موضوعات در منابع مکتوب دستاوردهای پرباری به همراه دارد؛ از جمله:

- ترسیم نمودارهای علمی از سیر و جریان تحقیقات قرآنی - کلیات.

- ترسیم نمودار پیدایش و رشد تحقیقات در موضوعات خاص کلامی در تاریخ و دوره‌های تفسیری.

- تعیین کمیّت پژوهش‌های فقهی در تفاسیر با توجه به گرایش‌های مذهبی صاحب تفسیر.

- شناسایی و تعیین میزان طرح و بررسی موضوعات اجتماعی و... پیشینه آن در تفاسیر.

- شناخت و تعیین میزان و کمیّت بررسی و طرح موضوعات فرقه‌ها و مذهب‌های خاص.

فرهنگ موضوعی تفاسیر، تجربه نوینی در عرصه اطلاع‌رسانی و طبقه‌بندی اطلاعات از حوزه معرفت دینی است، این گام بلند اگر چه در آغاز راه خویش است و با توجه به کاستی‌های طبیعی دوران نخست خویش نیازمند یاری و یادآوری صاحب‌نظران و قرآن پژوهان، اما انجام آن این باور را توانمند نموده است که پژوهش‌های دینی یکسره از نبود اطلاعات سامان یافته و نظام‌مند رنج می‌برند.

دوری و گاه عدم مراجعه به منابع و متون معتبر علمی آسیب‌های بسیاری را بر پژوهش و عرضه آن وارد می‌سازد و جریان فراگیر دین پژوهی با توجه به ضعف روش‌های اطلاع‌رسانی علمی و فاصله بسیار آن با مسیر مطلوب و کارآمد و به روز خود از نیازهای عصری گام‌هایی فاصله دارد.

نگاه کمی و آماری به پژوهش‌ها، بسنده کردن به حجم آنها، غفلت و یا چشم‌پوشی از منزلت، اعتبار و اتقان و علمیت در پژوهش، کاربرد و جایگاه پژوهش‌ها را تحت تأثیر قرار داده و برآیند علمی جریان پژوهش را در حوزه‌های خاص به مخاطره افکنده است.